

Наталя Красько
(Мелітополь)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «НЕ СВОЯ» СМЕРТЬ У ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВОСТІ БОЛГАР

У статті на основі польових досліджень розглянуто традиційне ставлення до тих, хто помер передчасно або наглою смертю, уявлення про «пережитий вік» (непомірно довге життя) та сучасне сприйняття цих категорій у середовищі болгар Приазов'я.

Ключові слова: болгар Приазов'я, категорії «невижитий вік» та «пережитий вік», поховальна обрядовість.

In the article, on the basis of the original field material, traditional attitude toward dyings premature or violent death is examined is the «age picture» of the «spent age» (excessively long innings) and modern perception of these categories not got rid in the environment of Bulgarians of Priazov'ya.

Keywords: Bulgarians of Priazov'ya, categories are the age and outlived age, funeral rites.

В статье на основе полевых исследований рассматривается традиционное отношение к тем, кто умер преждевременно или насильственной смертью, представление о «пережитом веке» (очень длинная жизнь) и современное восприятие этих категорий в среде болгар Приазовья.

Ключевые слова: болгары Приазовья, категории «неизжитый век» и «пережитый век», погребальная обрядность.

У продовж останнього часу етнологічні дослідження дедалі частіше торкаються поховально-поминального комплексу як найбільш консервативного в сімейній обрядовості будь-якого народу. Актуальність такого вивчення зумовлюють, з одного боку, стійкість світоглядних уявлень та стародавніх вірувань, а з другого – їх еволюція в умовах сучасного світосприйняття.

Вихідна ситуація поховально-поминального ритуалу характеризується схемами двох типів:

Перша з них пов'язана з уявленнями про вік як термін людського життя, протягом якого використовується відпущена кожній людині життєва енергія, і смерть настає внаслідок вичерпання цієї енергії.

Друга – убачає інше осмислення смерті як персонажа, що проникає у світ живих і перериває життя людини, а після її скону втілюється в неї [1, с.103].

Таким чином, покійник, смерть якого настала природним шляхом («своя» смерть, «вижитий вік»), сприймається як «чистий» і з часом стає предком-покровителем роду чи общини, а померлі несвоєчасно («не своєю» смертю, «невижитий

вік») вважаються «нечистими» і несуть загрозу для світу живих.

Проблема, порушена в цій статті, може бути сформульована як виявлення стійкості традиційних уявлень болгар Таврії щодо «не своєї» смерті та еволюція ставлення громади до цієї категорії мерців.

Мета цього повідомлення – розглянути уявлення, прикмети і вірування болгар Приазов'я на початку ХХІ ст. щодо «не своєї» смерті, виявити їх сталі і варіативні компоненти.

Джерельною базою дослідження є емпіричний матеріал, зібраний у болгарських селах Приазовського району Запорізької області. Основними інформаторами стали жителі сіл Ботієво, Строганівка, Богданівка та Степанівка-II, які народилися в 20–60-х роках ХХ ст. Найстаршим респондентом стала Параскева Лазарівна Міхова, 1922 р. н., наймолодшим – Павло Володимирович Татаринцев, 1964 р. н. Для з'ясування поняття «не своя» смерть та його сучасної трансформації ми опрацювали узагальнені дослідження поховальної обрядовості слов'янських народів, зокрема болгар. Також використано праці, присвячені теоретичним аспектам вивчення ритуалів, зокрема поховально-

поминальної обрядовості в традиційній культурі [1].

Давні уявлення «чистої» та «нечистої» («своєї / не своєї») смерті в російській науці вперше описав Д. Зеленін [3]. Таке протиставлення визначали за характером настання смерті: смерть від старості – «своя», а смерть передчасна або насильницька – «не своя». Померлих «не своєю» смертю називали «заложними».

Матеріали поховальної обрядовості східних та південних слов'ян були узагальнені та проаналізовані в працях О. Сєдакової, де виражено та виділено тему «своєї / не своєї» смерті, простежено еволюцію та варіанти цих уявлень, розкрито тему долі (частки благ, що розподіляються між живими та померлим) [4].

Дослідження Хр. Вакарельського узагальнюють увесь комплекс поховальних обрядових дій болгар, показують його варіативність і семантичну спрямованість тощо [2]. Здобутки вченого використані нами для проведення етнографічних паралелей з метою розкриття загальних етнічних тенденцій та демонстрації зв'язку окремих звичаїв таврійських болгар із такими ж у метрополії.

Зміст поховально-поминальної обрядовості базується на уявленнях про потойбічний світ і на прийнятті чи не прийнятті покійного. За народними уявленнями, у душі після смерті є три шляхи: на муки, до царства, на митарства, тобто існування між світом живих та світом мертвих (неприкаяні душі).

До останніх належать «заложні» мерці, які за традиційними уявленнями болгар ставали злими духами-навіями, яких відносять до нечистої сили. «Заложні» мерці, як і інша нечиста сила, з'являються вночі, бродять по землі, лякають та переслідують людей, проникають у будинки своїх рідних, шкодять господарству, можуть насилати різні хвороби.

У народних віруваннях «заложними» ставали: убиті, загиблі через нещасний випадок, самогубці, померлі в молодому віці та ті, хто при житті знався з нечистою силою (чаклуни, відьми).

Специфічний статус поховань таких померлих зумовлюється тим, що вони не пройшли повного життєвого циклу: зміни однієї соціальної ролі на іншу. Загроза від них полягала в тому, що вони померли в «не вижитому віці», а отже, не викорис-

тали належної їм частки життєвої сили. Таким чином, життєва енергія переходить у царину смерті і перетворює таких мерців в активну шкідливу силу.

За народними віруваннями, *пльтеник* («нечистий» мрець) не може знайти собі спокою, доки не закінчиться відпущений йому термін життя, тобто не вийде його «вік». Вік – термін людського життя, що не має точного кількісного виміру, це час використання початково закладеної життєвої потенції [4, с. 23].

Традиційно в уявленнях болгар (як і в інших слов'янських народів), **немовлята** до їхнього хрещення вважалися нечистими. За народними віруваннями, дуже часто душі таких дітей стають так званими «нави» [2, с. 40]. Душі нехрещених дітей не потрапляють на небо і не знають спокою. Вони літають біля своїх могил або з'являються у вигляді вихору чи птахів без пір'я, особливо перед негодою і кричать: «*Вау... вау... Утиват при родилки и изпиват крѣвта им и те умираат.* (Приходять до породіль, випивають їхню кров, і вони помирають)». Тому зазвичай батьки поспішали охрестити немовля. Його могла охрестити і баба-повитуха якщо помітить, що дитина може померти [2, с. 182].

Особливе ставлення до нехрещених дітей накладало відбиток і на їх поховання. Таку дитину не можна було ховати на території кладовища, тому що це могло призвести до стихійного лиха. Її, без відспівування священика, ховали в городі, або в окремому місці на кладовищі, там, де ховають не християн, або за церквою [2, с. 182].

На сьогоднішній день серед таврійських болгар найпоширенішими є вірування, що немовлята – це чисті душі. «*Он считается чистый. Он еще ничего не совершил. Потому что он Ангел*»¹, «*Потому, что он же не грешный*»².

Ховають нехрещених дітей «*по краям*»³, серед звичайних могил, «*вместе*»⁴ або в могилі близького родича. «*У Маньки Пачевой двоє родилось. Так один же умер. Так они что сделали – они похоронили этого мальчугана к деду Кирилу. Откопали сколько там надо, и в его могилу...*»⁵.

Щодо присутності священика, респонденти зазначають, що батюшка може бути присутній на похороні і охрестити дитину вже після смерті. «*Батюшка, если есть – то отвечает*»⁶, «*Он душу отвечает*»⁷.

За традиційними народними віруваннями, мати, у якої померла перша дитина, не може її ховати, оплакувати, поминати та носити жалобу. Навпаки, має ходити святково вбрана. Це пояснюють так: «Щоб повторно не знала жалоби, щоби друге дитя не померло» [2, с. 154].

«Если первое [дитя] – не положено [ховати]. Вот у моей дочери первое дитя умерло еще в больнице – так мы его забрали, похоронили, а матери – не положено хоронить. Первого ребенка не положено»⁸. Уважають, що така дитина принесена в жертву, щоб наступні діти в цій родині були здорові та щасливі.

Але що стосується жалоби, оплакування та поминання, то респонденти зазначають, що мати постійно тужить за своєю дитиною. «Плачи! Все время плачи. Как няма да плачи гату ты й жалку. Казват гу [що не можна тужити], а ми не правят. На всякуй е жалку свойту дитенци. (Плаче! Весь час плаче. Як не буде плакати, коли їй тужно. Кажуть то [що не можна тужити], але не роблять. Будь-кому шкода своєї дитини)»⁹.

Поминання таких дітей відбувається без особливих відмінностей. Однак матері померлої дитини протягом життя забороняється їсти будь-який плід від нового врожаю до освячення в церкві. «Ду Спасувден майката на умрялу дите не може да яде ништу ут нов урожай, зашто то на “онзи свят”, когато се раздават тува нешту – дитето няма да гу яде. Ду Петровден – абалки, грозде... (До Спаса мати померлої дитини не може їсти нічого від нового врожаю, тому що на “тому світі”, коли будуть роздавати це все – дитина не буде його їсти. До Петра – яблука, виноград...)»¹⁰.

Поховання **молодих** та **неодружених** супроводжується весільною атрибутикою. За загальнослов'янською традицією, парубка та дівчину ховали у весільному вбранні. Незаміжній дівчині одягали біле плаття, вінок, фату. «Аку умре някаква хубова, млада. Жалку многу на рудители й. Купуват й бяла платя... Бяла платя и эту кату фата правят и тугава... (Як помре якась гарна, молода. Батькам дуже шкода її. Купують їй білу сукню... Білу сукню і те, як фату роблять, і тоді вже...)»¹¹.

У матеріалах стосовно болгар метрополії є свідчення, що в деяких місцевостях неодмінним атрибутом похорону неодруженої молоді є весільний прапор – бай-

рак. Байрак несли попереду поховальної процесії, потім його забивали коло могильного хреста чи біля найближчого дерева. Тим, хто робив весільний прапор та ніс його, дарували, як на весіллі, рушники, сорочки, подушки.

Труну з неодруженим хлопцем чи дівчиною несла молодь. Хлопця і дівчину, які мали одружитися, одягали як наречених і ховали поруч, але не вінчали. Коло могили роздавали, як на весіллі, усім присутнім сорочки, хустки, фартухи.

Респонденти зазначають, що похорон має бути схожий на весілля, якого вони не дочекалися: «Просту ты не дуждала, не дучакала. (Просто вона не дочекалась)»¹².

Одними з найбільш небезпечних «зложних» мерців є **самогубці**. Традиційно самовбивці, утопленики, вішалники вважаються великими грішниками, і тому їх ховали поза кладовищем і без відспівування молитов священником. Для них не здійснюється ні релігійна, ні будь-яка інша церемонія, ховають їх окремо «защото заради греха им “земля их не приймає”» [2, с. 182].

Таке сприйняття самогубців спостерігається в народних переконаннях і сьогодні. «Вешальников у нас хоронят совсем отдельно. На краю кладбища»¹³, «Хоронет ги отделну. Батюшка им не чете. И даже можно сказать нукуй там не ходи. Саде рудители им, свойте... (Ховають їх окремо. Батюшка їм не читає. І, навіть можна сказати, ніхто туди не ходить. Тільки батьки їхні, свої...)»¹⁴.

Однак дедалі частіше можна спостерігати, що людське ставлення до таких померлих поступово змінюється, їх сприймають як звичайних покійників. Намагаються виправдати їхній вчинок (гріх) різними обставинами: «Он у Маруси Занковой брат повесился. С женой жил плохо. Сам себя убил. Так они его на кладбище похоронили. Там, где все родственники, рядом с матерью. И батюшку просили. Батюшка посылал до Владыки. Владыка должен дать разрешение, что можно»¹⁵, або виконуючи особливі обітницькі, замолюють гріх самогубця: «Вот у нас один повесился, так его отец, взял на себя обетницу, до конца своих дней совершат все посты, как в монастыре, для того что бы отпели. Чтоб было ему там прощено»¹⁶.

Можливість такого прощення гріхів зазначено й у Хр. Вакарельського. «*За да го приемела земята, трябвало близките му да дават милостиня на черкви, монастири и вдовици* (щоби його прийняла земля, потрібно щоб його близькі роздавали милостиню в церкві, монастирі та вдовам)» [2, с. 183].

Проте респонденти схильні вважати їх грішниками і з осудом ставляться до їх поховання на кладовищі: «*Если придерживается правил, то его надо хоронить отдельно*»¹⁷.

Дуже поширеними залишаються вірування щодо зв'язку «заложного» мерця з природним лихом, особливо з градом, буревієм та посухою. «*Гату силен вятър – казват, че някуй се убеси. То правда. Гату гу заревят – всичку се стишава. Казват, че сега той се утиши*. (Коли сильний вітер – кажуть, що хтось повісився. Це правда. Коли його поховають – усе стихає. Кажуть, що тепер він заспокоївся)»¹⁸.

Утопленики або вбиті негодою вважаються загиблими трагічно і сприймаються як ті, хто помер природною смертю. Грішниками не вважаються. «*Это уже другое. Этот человек погибший. И грозой убитый – это трагически*»¹⁹.

Поминки по померлим самогубцям роблять без священика. Лише у велику поминальну суботу перед Трійцею самогубців поминають у церкві.

Смерть – це порушення відповідності між біологічним та соціальним станом людини. Фізична смерть не рівнозначна соціальній. Для того, щоб людина стала мертвою в соціальному плані, необхідно здійснити низку спеціальних ритуалів перетворення.

Безпосередньо поховальний обряд і є перетворенням біологічної смерті в факт соціального порядку, але у випадку «не своєї смерті» завдання ускладнюється необхідністю додаткового втручання в «природний» процес з метою перетворення «не своєї смерті» у «свою» [1, с. 102].

Стосовно «не своєї» смерті, поховальний комплекс, окрім звичайних ритуалів, поповнюється елементами, що допомагають людині пройти соціалізацію, тобто стати повноправним членом колективу, та несуть у собі захисні функції. Це відображається в обряді хрещення дитини під час похорону – прийняття її душі до християнського світу. Використання весільної атрибутики в поховальному риту-

алі давало молоді одруження після смерті та потрапляння до світу померлих завдяки завершенню соціалізації. Замоловання гріхів самогубців – очищення їхньої душі, захист від впливу злих духів. Таким чином, громада забезпечує собі подальше спокійне існування.

Розглядаючи ставлення до померлих передчасною або наглою смертю («невижитий вік»), неможливо не звернути уваги на традиційні уявлення болгар про «пережитий вік» (непомірно довге життя).

Дуже стара людина вважалася чаклуном, відьмою, а після смерті могла перетворитися на вампіра [2, с. 163]. Вік як певний об'єм життєвої сили розподілено між всіма членами людського суспільства, тому мотив вампіризму, харчування чужим життям (кров'ю, силою) в архаїчних уявленнях не випадковий [4, с. 24].

Спілкуючись із респондентами щодо сучасного ставлення до дуже старих людей у селі, ми з'ясували, що загалом їх сприймають без остраху, шанують їхнє довголіття. Утім, якщо така людина дуже вередлива або сердита, то на неї кажуть: «*Той е истински вампирин*. (Він справжній вампір)»²⁰.

Вірування, що дуже стара людина є відьмою або чаклуном, залишається дуже поширеним. Часто респонденти наводять приклади з власного досвіду спілкування з такими людьми. «*Мойта леля, братувчедка на майка ми, беши такава, сякаш магьосница. Аз честу ходих да я навестя. Тя ма канише в градината си да пукаже коету израсналу... и все ма водише пуд една федана... дръжи ма за ръката и мърмори. Нищу не можеш да разбереш... Гату се връщах ут нея сякаш нямам сили. Ду нея идвам – фръча, ут нея – умирам. Усилну ми*. (Моя тітка, двоюрідна сестра матері, була така, наче відьма. Я часто ходила її відвідувати. Вона запрошувала мене на свій город, щоб показати, що в неї росте, і весь час мене підводила до одного дерева... Держала мене за руку і щось шепотіла. Нічого не можна було розібрати... Коли верталась від неї, здавалося що не маю сил. До неї йду – лечу, від неї – помираю. Немає сил)»²¹.

Старій, сторонній людині намагаються нічого не розповідати, особливо про щось хороше або вдале. Вважається, що вона може позаздрити силі, молодості, везінню та здоров'ю і якимсь чином зашкодити. «*Они*

не ведьми. Они больше энергетические вампиры. Им же надо поддерживать себя. А чтобы себя поддержать, они питаются чужой энергетикой»²².

Також намагаються не сваритися з такою людиною. «Я ей скажу что-то, а она будет мне делать разные пакости»²³, «Не искам да се караме с негу [сусідом], защото пудир това аз боледувам, дубитъка ми се превежда, пиленцата издъхват... Сякаше някаква магия. (Не хочу сваритися з ним, тому що після того я хворію, господарство переводиться, курчата дохнуть... Начебто пороблено)»²⁴.

Як зазначає О. Седакова: «...на принципах взаємозв'язку окремих частин, доль сформовані складні слов'янські уявлення про спору», яку магічним чином одна людина може відняти в іншій (або в худоби, або в зерна)». «Той, хто отримує спору більше звичайної, відбирає її у інших, подібно до того, як стара людина їсть чужий вік» [4, с. 24]. Виходячи із цього, можна стверджувати, що шанобливе ставлення до старих людей і водночас намагання якомога менше спілкуватися з ними має досить вагоме підґрунтя.

Люди дуже похилого віку і самі скаржаться на своє досить довге життя. Особливо якщо людина тяжко хворіє. Деякі навіть просять Господа, щоб послав їм смерть: «Господ не ма прибира. Грях ли някакъв имам? (Господь мене не забирає. Чи гріх на мені є?)»²⁵.

О. Седакова звертає увагу на те, що в традиційній культурі болгар існує особливий вид поминок (*помана*), яка здійснюється занадто старою одинокою людиною ще при її житті, з метою штучно обмежити непомірно довгий вік [4, с. 23].

А. Байбурін наводить цей звичай південних слов'ян справляти при житті поминки дуже старим людям, як свідчення про «...необов'язковість хронологічної послідовності соціального за біологічним, і експліцитно виражає глибинну направленість будь-якого ритуалу життєвого циклу на "підправлення" "природного" буття індивіда відповідно до існуючих в колективі соціальних зразків, переводячи тим самим факти біологічного характеру (народження, дорослішання, смерть) в соціальні» [1, с. 102].

Як зазначає Хр. Вакарельський, звичай *помана* серед болгар трапляється спорадично. Цікавість дослідників щодо

цього звичаю зумовлена його тлумаченням як метаморфічної форми архаїчної «добровільної смерті», тобто умертвіння старих, однак учений наголошує, що в болгарській етнології ця гіпотеза не має розвитку через відсутність існування такого звичаю (умертвіння старих) у традиційній культурі й побуті [2, с. 151].

Частіше *поману* по собі роблять за життя старі жінки, які не мають дітей і нікому буде справляти по них поминки після їхньої смерті, з однією метою: «да се намери след смъртта им за душата им (щоб знайшлося після їхньої смерті щось для їхньої душі)». Накривають поминальний стіл, як на 40 днів, і запрошують гостей. Роздають повний комплект одягу та інші речі комусь з бідних родичів [2, с. 148].

Сьогодні респонденти похилого віку зазначають: «Так було раніше. Сейчас нет»²⁶, інформанти середнього віку пригадують, що чули колись у дитинстві, стосовно котроїсь з померлих, що «Тя още на живота си руждала... (Вона ще при житті роздала...)»²⁷, навіть не здогадуючись, про що йшлося.

Особливих заходів під час похорону дуже старих людей не зазначено. Поховальний ритуал здійснюється як звичайно.

Підсумовуючи наше дослідження, можна зазначити, що останнім часом уявлення про «свою» / «не свою» смерть дуже змінилося. Раптова чи насильницька смерть – «невижитий вік» – уже не є причиною сприймати померлого як «нечистого» покійника. Деякі види «не своєї» смерті навіть отримують статус «святої», наприклад, померти від грози чи загинути під час якогось стихійного лиха.

Утопленики вважаються трагічно загиблими, мабуть через те, що респонденти досліджуваних сіл, майже всі, якимось чином пов'язані з морським промислом і дуже часто стикаються зі смертю від води.

Комуністична ідеологія свого часу змінила ставлення до померлої дитини. Через те, що багатьох дітей взагалі не хрестили, згодом зникли й уявлення про належність нехрещеного малюка до світу злих духів. Померла дитина вважається чистою, невинною, а за християнським світоглядом – безгрішною, ангелом.

Смерть молодих неодружених людей сприймається як велика трагедія для ро-

дини, але померлі не вважаються загрозливими для громадськості. З-поміж усіх додаткових заходів під час поховання залишилося лише весільне вбрання, як знак того, що людина не встигла створити власну сім'ю.

Найбільш негативне ставлення залишилося до смерті з власної волі. Самогубців вважають великими грішниками. Щодо них ще зберігаються відмінності в поховальному ритуалі. Але і тут поступово зникає поняття «нечистий» покійник, воно перебивається уявленнями про долю, яка визначає всі вчинки людини. Кажуть: «Так йому на роду було написано». Однак до цього часу вішалники залишаються найбільш загрозливими і потребують особливого поховально-поминального обряду, а саме: поховання на краю кладовища, дозвіл церкви та ін.

Що стосується «пережитого віку», то тут взагалі зникає саме таке поняття. Однак підсвідомо громадськість намагається захистити себе від негативного впливу людей похилого віку деяким обмеженням спілкування з ними, шанобливим ставленням до їхньої старості.

Отже, давні уявлення про «свою» / «не свою» смерть, що базуються на ідеї збігу фізичної смерті з використанням життєвої сили «вижитим віком» та наділенням померлого його часткою остаточно не втратили своєї актуальності. Різниця між похованням «чистих» та «нечистих» покійників ще зберігається і полягає переважно в протиставленні місця поховання та у включенні окремих додаткових елементів під час поховання «заложних» мерців.

Література

1. *Байбурич А. К.* Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – С.Пб. : Наука, 1993. – 225 с.

2. *Вакарелски Хр.* Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. Издателство на българската академия на науките. – София, 1990. – 223 с.

3. *Зеленин Д. К.* Очерки русской мифологии. – Пг. : типография А. В. Орлова, 1916. – Вып. 1 : Умершие неестественной смертью и русалки. – 313 с.

4. *Седакова О. А.* Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. – М. : Индрик, 2004. – 320 с.

Примітки

¹ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

² Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

³ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Марії Василівни Христової, 1935 р. н.

⁴ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

⁵ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

⁶ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Марії Василівни Христової, 1935 р. н.

⁷ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

⁸ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Марії Василівни Христової, 1935 р. н.

⁹ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

¹⁰ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

¹¹ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

¹² Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

¹³ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Марії Василівни Христової, 1935 р. н.

¹⁴ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

¹⁵ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Марії Василівни Христової, 1935 р. н.

¹⁶ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

¹⁷ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

¹⁸ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

¹⁹ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

²⁰ Записано 2009 року в с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл. від Ганни Дмитрівни Георгієвої, 1950 р. н.

²¹ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Олени Павлівни Татаринцевої (Черневої), 1930 р. н.

²² Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

²³ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Павла Володимировича Татаринцева, 1964 р. н.

²⁴ Записано 2009 року в с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл. від Олександри Іванівни Міхової, 1952 р. н.

²⁵ Записано 2009 року в с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл. від Параскеви Лазарівни Міхової, 1922 р. н.

²⁶ Записано 2011 року в с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. від Домнікії Іванівни Островської, 1924 р. н.

²⁷ Записано 2009 року в с. Богданівка Приазовського р-ну Запорізької обл. від Марини Петрівни Міхової, 1963 р. н.